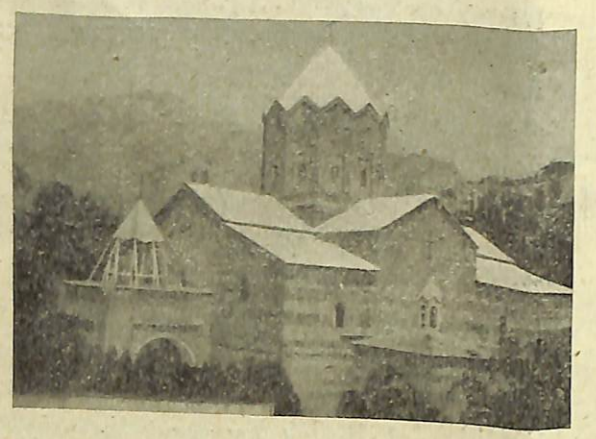

Մկրտիչ արեղան Պոռի Ս. Յովհաննէսի վանք մէջ 1645ին կը սկսի գրել Շարակնոց մը, զոր անոր մեռնելէն յետոյ Բարեձորի Ս. Աստուածնի մէջ Յովսէփ Տատկցի կը շարունակէ (Ա.Կիրնեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատակարանաց, Երուսաղէմ՝ Սաւանարեանի ցուցակէն):

Ս. Աստուածածնի անապատի մէջ Յակոր 1551ին Յակոր առաջնորդի հրամանով Յովհ. Մանդակունիի ճառերը կ'արտադրէ (Սարգիսեան Հ. Բ. Քննադատութիւնք Յ. Մանդակունեոյ... Վենետիկ, 1895, էջ 196): — Սոյն անապատի առաջնորդ եղած է Ահարոն վարդապետը (Արարատ, 1869, էջ 295):

Ագուլիսի Ս. Թովմասի վանքը

«Ի վանս Կոճերաց» ՊԿԴ թուին կը գրուի «Մեկնութիւն Առակաց Սողոմոնի» — երկ՝ Ն. Լամբրոնացիի (Prinz Max, Herzog zu Sachsen, հրատ. Nerses von Lampron... Erklärung der Sprichwörter Salomo's, I. Teil, Leipzig, 1919, էջ X):

Արտադրի Ս. Թադէոսի վանքի մէջ 1570ին Տէր Ստեփանոս եւ Տէր Յովհաննէս Հայրապետներու ժամանակ՝ կը գրուի Աւետարան մը, որ Tiedmann H. գրավաճառին մօտ 1800 գերմ. մարդի ծախու հատուած էր (ծանօթ ինձ՝ Tiedemannի մէկ նամակէն):

Ձեռագիրներու արտադրութեան աւուանի վայրեր կ'ըլլան մասնաւորաբար Կառուցի, Լիմի, Վարագի, Ագուլիսի Ս. Թովմասի, Մաղարդայ, Մեծոփի, բայց մասնաւոր Աղթամարի վանքերը: Արտադրողները կամ գրիչները կը ջանան «ստոյգ» եւ «ընտիր» օրինակներու վրայէն արտադրել եւ այն ընթերցանելու ու մաքուր գրով յարգել

մաղաղաթի կամ թղթի վրայ: Ստէպ Իրենց զրքերը գեղեցիկ նկարներով կը դարձաբերեն եւ երեւան կու դան իրբեւ հոյակապ մանրանկարիչները: Թէեւ բնական տկարութիւններ զանոնք կը տառապեցնեն՝ «Յոտից մինչեւ ցզլուիս չիք առողջութիւն» (Լաւրայեանց, Յուց. հայ. Ձեռ. Վասպ. Ի, էջ 193, 518, 869, 880), աչքերը իրենց տեսողութեան կարողութիւնը կը տուժեն (անդ, էջ 446, 1040), ձեռքերը կը դողդողան (անդ, էջ 124, 146 եւն), տարիքի ծանրութիւնը կը ճնշէ (անդ, էջ 620, 728), քաղաքական անպատ արարումներ — «գառն եւ վշտաշատ» — արամադրութիւն ու հանգիստ կը խոռվեն ու կը բառնան եւ նոյն իսկ կը ստիպեն պանդխտութեան դիմել (անդ, էջ 124, 146, 227, 229 եւն) եւ այն երբեմն «ի դարկաութեան՝ ի դրունս աւտարաց, որ հացն՝ լեղի, ջուրն՝ արիւն ⁶¹» (անդ, էջ 674): Սակայն անոնք — հայ աննկուն գրչագիրները — ինչպէս Հայաստանի միւս նահանգներու, նմանապէս Վասպուրականի մէջ իրենց արտադրութիւնները կը սկսին յուսով, կը շարունակեն անդու եւ կ'աւարտեն ուրախութեամբ: Երբեմն՝ սոյն արտադրութիւնները հարկաւոր էին օրապահիկին իսկ ճարելու համար: Բայց ստէպ՝ օգտակար դիտութեան մշակումի եւ եկեղեցական պաշտամունքի եւ արարողութեան: Եւ այս անվատ աշխատանքի եւ կորովի շնորհիւ օժտուեցան, ճոխացան ու հարստացան եկեղեցիները, վանքերը, հասարակութիւններն ու անհատները: Վասպուրականի վանքերու մէջէն մասնաւոր Լիմի, Կառուցի, Աղթամարի, Վարագի, Ս. Թովմասի, Մեծոփի ⁶² եւ Մաղարդի վանքերը ձեռագիրներով հարուստ էին: Թէեւ 1895—1896ի դժբախտ շրջաններուն կարելի կ'ըլլայ անոնցմէ կարեւոր մաս մը թաքստոցներու մէջ պահել, սակայն մեծ Եղեռնի առեւն անոնցմէ միայն փոքրիկ մաս մը հնարաւոր կ'ըլլայ փրկել ու գերծուցանել, մնացածը թալանի ու կրակի կ'ենթարկուի (Արարատ 1883, էջ 539, 1898, էջ 400, 1903, էջ 176, 1914. էջ 766 1915, էջ 863—864, 1917, էջ 193—198, Նոր Հոսանք, 1914, էջ 573, Ա-դօ՝ Վանի,

⁶¹ Հմմտ. մանրամասնօրէն Վարդանեան Հ. Ա., Հայ գրչագիրները ինչ պայմաններու տակ կ'ընդօրինակէին հայ ձեռագիրները, Վիեննա 1924:
⁶² Կառուցի թէ Մեծոփի առաջնորդ մը (Սարգիս) «Մ. գիրք նորոգեաց եւ եք ի սուրբ ուխտն» (Վ.Վ., Բ., էջ 421 եւ 441):

Բիթլիսի եւ Էրզրումի վիլայէթները, էջ 58, Վան—Տոսպ. 1907, Թ. 6, էջ 7—8, Թ. 8, էջ 8—10, Մուրճ. 1903, Թ. 4, էջ 146, Տաթեւ տարեցոյց, 1926, էջ 260, Սիոն, 1870, էջ 266):

Արտադրի Ս. Թադէոսի վանքի Ձեռագիրներու ցուցակագրութիւնը լոյս տեսած է «Արարատ»ի 1911—1915 տարիներու հատորներու մէջ, ինչպէս եւ «Ազգ. Հանդէս»ի մէջ (1904, ԺԲ, Բ. էջ 766):

Լաւրայեան է որ կը յօրինէ՝ «Յուցակ հայերէն Ձեռագրաց Վասպուրականի» հրատ. Հայոց աղբիւն. Ընկերութեան, Պրակ Ա. 1915, Թիֆլիս: Դժբախտաբար Լաւրայեանի գործը լիապէս դեռ չէ հրատարակուած՝ «Ամբողջ աշխատութիւնը ներփակելու է առ նուազը 2000 ձեռագրերի նկարագրութիւն, նրանց յիշատակարանները եւ ծանօթութիւնները լիակատար ընդօրինակութիւնով...: Առանձնապէս ուշագրաւ է լինելու վերջին պրակը, որ ամփոփելու է անտիպ ժամանակագրութիւններ, Աղթամարի կաթողիկոսութեան, Կարնոյ եւ այլն պատմութիւնները» (անդ, Ազգ, էջ 5): Այս գործը կարելի է ենթադրել որ՝ Վասպուրականի վանքերու պատմութեան համար ինչպիսի առատարուիս աղբիւր կրնար ըլլալ եւ մեր գրութեան կատարելագործութեան որքան պիտի նպաստէ:

(Շարունակելի): ԳԿՏ. 2. 2. ՈՍԿԵՍՆ

ՆՈՐ ԿՏՈՎԱՐՆԵՐ ԳՐԳԵՐՈՒ ԿԱՐԳԸ ՀԵՅՈՑ ՔՈՎ

(Շարունակութիւն):

Աւետարան եւ առաքելականիք (τὰ εὐαγγελικά καὶ τὰ ἀποστολικά) դանադանութիւնը նոր կտակարանի գրքերու մէջ շատ հին է եւ գործածուած կը գտնենք արդէն Բ. դարուն ⁶³: Այս բաժանումին ծանօթ են նաեւ մեր թարգմանիչները: Եզնիկ Մարկիոնը կը մեղադրէ. «այնչափ յանդգնեալ սատանայական ոգւովն մինչեւ... զկէս աւետարանի

⁶³ Իդնատիոսի առ Փիլ. 5, առ Ձմիւռն. 5, 7, Ե. 700 եւն: Իրենէսի ընդդէմ Հերմուած. 1, 3, 6, Ե. 477, Կղեմէս Աղեքսանդրացոյ Ստրոմատ 7, 3, 16, Թ. 417, 532:

ընտրել աւնուլ, նոյնպէս եւ գառափելական Բարքոնցի ⁶⁰: Շատ նշանակալից է Եզնիկի այս յառաջընթացն մէջ, առաքելական քուրթ-բ բացատրութիւնը, որուն տակ թղթերը (նամակները) միայն չի հասկնար, այլ Գործք Առաքելոցն ալ կը ներփակէ, որովհետեւ Մարկիոնը կը մերժէր նաեւ զայն ⁶¹: Եզնիկի այս կոչումէն կը հետեւի նաեւ, թէ Հայոց նախնական ցուցակներուն մէջ, առաջին տեղը կը գրուէին Աւետարանները:

1. Աւետարան: Մատթէոս, Մարկոս, Ղուկաս, Յովհաննէս. այս է յունարէն ձեռագիրներուն մէջ տիրող կարգը, այսպէս ունին նաեւ միւս թարգմանութիւնները. փշիթոյ եւն ընդհանրապէս ⁶²: Այս է նաեւ Քրիստոնէութեան ընդհանուր կարծիքին համաձայն աւետարաններու գրութեան ժամանակագրական կարգը ⁶³: Տարբեր խմբաւորում մը անձանօթ է հայ հին ձեռագիրներուն ⁶⁴:

Ուշագրութեան արժանի է այս կարգը, որովհետեւ հայ աւետարաններու թարգմանութեան բնագրին ստուգման կրնայ նպաստել: Ուսուցչապետ Macler ⁶⁵ հայ թարգմանութեան իբր բնագիր կը համարի գլխաւորաբար D (= Codex Bezae) ձեռագրախումբը: Դժբախտաբար չէ հասած մեր ձեռքը Թ. դարը կանխող Աւետարանի ամբողջական հայ բնագիր մը, որ կարենայինք աւելի մօտաւոր եզրներով կատարել համեմատութիւնը, բայց զարմանալի կը թուի, երբ D ձեռագրին մէջ կը տեսնենք Մատթէոս, Յովհաննէս, Ղուկաս, Մարկոս յորդորութիւնը ⁶⁶: Ինչո՞ւ չէ ընդգրկած հայր այս կարգը թարգմանութեան ժամանակ, եթէ այսպէս էր իր հիմնական բնագիրը: Ուրեմն. կա՞մ փոփոխած է նա զայդ՝ հետեւելով ընդհանուր աւանդութեան, եւ կամ փնտրելու ենք աւելի հաւանական երեւոյց ուրիշ կարծիքներ: Lyonet Յիսուսեանի գիտ-

⁶⁰ Եղծ Աղանդոց, Վենետիկ ՌՄՀԵ, Գ. 12, էջ 253:
⁶¹ Zahn, Gesch. II. էջ 585:
⁶² Zahn, Gesch. II. էջ 367: Հմմտ. Վարդանեան Հ. Ա., Եւսեբիոսի առ Կարգիւնոս թուղթը: Յաւելում եւթադի, էջ 215:
⁶³ Եւսեբիոսի Եկ. Պատմ. 2, 9, 24: Gregory, Einleitung in das N. T. II. 824; Zahn, Gesch. II. 365.
⁶⁴ Մակուս, էջմիածին, Մլէք, Վիեննա 171:
⁶⁵ Le texte arménien de l'Évangile d'après Matthieu et Marc, Paris 1919.
⁶⁶ Zahn, Gesch. II. էջ 376:

նական Հայրը⁶⁷, շատ իրաւացիօրէն կը մերժէ D ձեռագրախումբը իբրև երակէտ, եւ աւելի հաւանական կ'ընդունի Θ (= Koridethi) ձեռագրախումբէն թարգմանութիւն մը: Այս եղբակցութեան հասած է նա Մատթէոսի եւ Մարկոսի աւետարանները համադրելով, ուր 41 տեղիք հակառակ կը գտնէ Dի, որոնցմէ միայն 5ը կամ 9ը չեն համաձայնիր Θի հետ: Θ ի կարգն է Մատթէոս, Մարկոս, Ղուկաս Յովհաննէս:

Այս հասարակ կարգէն կը շարունակուի Մարկոսի շարքով, ու Պատճառաց զբքի հեղինակը Գրեղոր Աբասայ որդին, որոնք կը դասաւորեն՝ Յովհաննէս, Մատթէոս, Մարկոս, Ղուկաս: Zahn⁶⁸ առանց դժուարութեան մեկնելու փորձեր կ'ընէ համեմատելով այս ցանկը Մեմփիթական ու Սահյազական ցուցակներու հետ, որոնք նոյնպէս ունին դասաւորութիւնը, կրթնելով միշտ խորենացոյ գիտական ճամբորդութեան աւանդութեան վրայ: Zahn ի այս փորձերն ու եզրակացութիւնները սակայն զուրկ կը համարինք հաւանականութենէ, քանի որ ամենեւին կապ չունի այս ցուցակը եզրագրականներուն հետ, ինչպէս քիչ առաջ վերը արդէն անդրադարձանք: Մենք պիտի բաղդայինք նոյն պայմանը մտածել նաև Մարկոսի համար, որ ազգակ եղած էր Աղեքսանդրեան դպրոցին հակառակ աւանդութեան՝ կարգելու Յովհաննու Աւետարանը միւս Աւետարաններէն յետոյ: Այս պայմանն էր հետեւեալը. Աղեքսանդրիա, ուր քրիստոնէական փիլիսոփայութիւնը այնքան յառաջադէմ դիրք ու վարկ մը ստացած էր, չէին կրնար անտեսուիլ Յովհաննու Աւետարանին փիլիսոփայական վեհ գաղափարները, ուստի զարմանալի չէ, երբ աւելի յարգ մը կը տրուէր Յովհաննու Աւետարանին եւ կը դասուէր նա գլխաւոր տեղը: Նոյն շարժառիթով սկիզբ ըրած էր զայն նաև Տատիանոս իր Համարարարին մէջ⁶⁹: Արեւմուտք, եւ նոյն իսկ յունական հոգի վրայ կը տիրէր Աւետարաններու նկատմամբ նաև ուրիշ բաժանում մը, կը զանազանուէր առաքելալ (apostolus) (= Մատթէոս, Յովհաննէս, եւ ոչ առաքելալ — առաքելական

⁶⁷ La version arménienne des Evangiles et son modèle grec; L'Evangile selon St. Matthieu, Paris 1934, Արտասայ, Revue Biblique (1934 Յունուար):
⁶⁸ Forschungen, էջ 154:
⁶⁹ Zahn, Tatians Diatessaron, Erlangen 1881, էջ 113:

(apostolicus) (= Մարկոս, Ղուկաս) աւետարանիչներ⁷⁰: Արդեօք նման դադափառներ չէին կրնար ուղղեցոյց եղած ըլլալ Մարկաւագի: Հակասութիւն մը չենք տեսներ երբ դատաստանի այսքան հասունութիւն մը կ'ընծայինք Մարկաւագ վարդապետին, քանի որ նոյն իսկ «ստուգարան» հնչիւն տիրոջօրին կ'արժանանայ իր ժամանակակիցներէն:

Ինչպէս վերը շօշափեցինք, Մարկաւագի ընծայուած Աւետարաններու այս դասաւորումը պատճառ եղած է նաև Աբասայ որդի Գրեղորի, Յովհաննու աւետարանին պատճառաց մեկնութեամբ նոր կտակարանի⁷¹ սկիզբ ընելու: Սակայն նոյն իսկ ինքը Գրեղոր կը մատնէ թէ բռնադրօսիկ է այս նոր դասաւորութիւնը, որովհետեւ մեկնութիւնները խմբագրելու ժամանակ կը մոռնայ իր ընտրած ուղղութիւնը, եւ կը յայտնէ իր ենթագիտակցութեան մէջ տիրող աւանդական կարգը: Օրինակներ բաղմամբիւ են: Արդէն Յովհաննու պատճառքը, որ Ոսկերերանէն բանաբաղութիւններ ցոյց կուտայ⁷², ունի հետեւեալ յայտնի տողերը. «Իսկ Եփրատէս ոչ սահմանեցաւ տեղեալ այլ ասացաւ դեռն չորրորդ Եփրատէս, որ նշանակէ դերանելի աւետարանիչս (= Յովհաննէս) (Ձեռ. 47 թղ. 127ա): Իսկ Յոնաննէս յաստուածութենէն արար սկիզբն եւ զծնունդն յառաջ քան զյաւիտեանս պատմէ: Իրապէս չորրորդ աւետարանիչ լիալ իբր...» են (Ձեռ. 47 թղ. 135բ):

Թէ՛ Երուսաղէմեան⁷³ հին, ու թէ՛ նորագոյն⁷⁴ այսօր գործածութեան մէջ եղած ձաշոյցներու մէջ կան շատ հետաքրքրական երեւոյթներ, որոնց վերլուծումը դժբախտաբար շատ անձնակ է դեռ: Ամէնէն հետաքրքրականն է յիսնեկաց չըջանին ճաշու պատարագի ժամանակ Յովհաննու աւետարանին ընթերցումը: Յովհաննու աւետարանին՝ օրուան ամենահանդիսական արարողութեան (պատարագ) յատկացումը որքան կ'երեւայ շատ մեծ հնութիւն ունի, հիմնուած վաղեմի սովորութեան մը վրայ: Յոյն եկեղեցոյ մէջ⁷⁵ Չատիկ օրուան արտակարգ արարողութիւններէն է Յովհաննու Աւետարանին ընթերցումը, զոր Եպիսկոպոսին հետ տուն առ տուն կ'երգեն զանազան լեզուներով քահանաներու եւ սարկաւազներու դասն ու ժողովուրդը:

⁷⁰ Codex Cantabrigiensis եւ Codex Argenteus.
⁷¹ Ձեռ. 47, թղ. 127ա. «Սկիզբն եւ պատճառ չորից Աւետարանացն, սկսեալ ի Յովհաննէս Աւետարանէն»:
⁷² Մեկնութիւն Քղթոցն Պաւղոսի Վենետիկ 1866, հոր. Բ, էջ 580. «Ի Յովհաննու Մեկնութենէն»:
⁷³ Ձեռ. Ե. Տաշեան, Յուցակ, էջ 14. Համտ. ձաշոյց Գրեղ Հոյսատանեաց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցոյ, Երուսաղէմ 1873, Ա. եւ Բ. հոր.:
⁷⁴ Սրբաբարձար Սրբոյ Պատարագի ըստ արարողութեան Հայաստանեայց Եկեղեցոյ Վիեննա 1904: Հմտ. Գլուխ եւ համար ընթերցումն եւ Աւետարանաց Պատարագաց, Վիեննա 1858: Գեղեցիկ ամփոփում մը կը գտնուի Կոյ Շարաթաթթիթի մէջ 1905, Թ. 16—43 Մկրեան Յովհաննէս ԲՅՅ. Ս. Գրոց ընթերցումները Հայ Եկեղեցոյ մէջ:

րանին ընթերցումը: Յովհաննու աւետարանը հոս թէպէտ ըստ երեւոյթին նախակարգ դիրք մ'ունի, բայց եթէ իններորդ ժամու վերջը աղուցուած խրատագիրը «Եւ աստէն սկսանի պատարագն» նկատի առնենք, կապ մը կը գտնենք ժամերգութեան մասերուն մէջ, որովհետեւ մինչ Առաւօտեան ժամին յատկացուած են Ղուկասի Աւետարանէն ընթերցում մը, անդին Երեկոյեան ժամուն կը կարդացուին Մատթէոսն ու Մարկոսը⁷⁶: Հայ եկեղեցական հաշուին համաձայն օր կը կոչուի առաւօտէ առաւօտ միջոցը, ցերեկն ու դիւշերը⁷⁶: Այս հաշուով յիսնեկաց չըջանի մեր ձաշոյցի եւ ժամերգութեան Աւետարաններու յաջորդութիւնը հետեւեալ պատկերը կու տայ. Ղուկաս, Յովհաննէս, Մատթէոս, Մարկոս: Նորանշան դասաւորութիւն մը, որ սակայն հայ ոչ մէկ ցուցակէ ծանօթ չէ: Ինքնին ձաշոյցն անգամ իր միւս մասերուն մէջ կը պահէ հասարակ Չօհրապեան ընկալեալ յաջորդութիւնը: Այս երեւոյթին առջեւ կը մնայ միայն մէկ ենթադրութիւն, այսինքն թէ մեր յիսնեկաց չըջանը հիմնուած է նախաառնակային սկզբունքի վրայ, որով Երեկոյեան ժամը կ'ըլլայ նոր օրուան մուտքը, եւ այսպէսով կ'ունենանք իրապէս Մատթէոս, Մարկոս, Ղուկաս, Յովհաննէս ծանօթ կարգը:

Յովհաննու աւետարանին՝ օրուան ամենահանդիսական արարողութեան (պատարագ) յատկացումը որքան կ'երեւայ շատ մեծ հնութիւն ունի, հիմնուած վաղեմի սովորութեան մը վրայ: Յոյն եկեղեցոյ մէջ⁷⁷ Չատիկ օրուան արտակարգ արարողութիւններէն է Յովհաննու Աւետարանին ընթերցումը, զոր Եպիսկոպոսին հետ տուն առ տուն կ'երգեն զանազան լեզուներով քահանաներու եւ սարկաւազներու դասն ու ժողովուրդը:

Այս սովորութենէն զատ, մինչեւ Հոգեգալուստ Յոյն եկեղեցոյ մէջն ալ Յովհաննէսէն անհուած են օրուան ձաշու Աւետարաններն, հայկականէն այն տարբերութեամբ, որ մինչ վերջինս Նոր Կիրակէէն կը սկսի ընթերցումը, Յոյնը շաբաթ մը յառաջ արդէն, բուն Չատիկ օրը⁷⁸:

⁷⁵ Տօնացոյց եւ Աւետարանացոյց Կ. Պոլիս 1722, էջ 132: Այսօր գի. գլուխն Աւետարան կարգաւ սկսի ընթերցումը: Չուկան յաւաւոտուն եւ զՅովհանն ի ձաշուն. զՄատթէոսն յերեկոյն առաջին եւ զՄարկոսն յարձակմանն եւ ամէն գլխոյ յօրն՝ զմի փոխն կարգաւ մինչեւ ի Հոգոյ Գալուստն:
⁷⁶ Գիտնիսիոս Բարսալիբի հակաճառութիւնը Հայոց էջ Թրգմ. Հ. Պ. Խապալեան, Վիեննա 1938, էջ 20 (Աղղ. Մատ. ձեռն):
⁷⁷ Nilles W. S. J. Kalendarium Manuale utriusque ecclesia Orientalis et Occidental's. Oeniponte 1897. Հոր. Բ. էջ 315:

րաններն, հայկականէն այն տարբերութեամբ, որ մինչ վերջինս Նոր Կիրակէէն կը սկսի ընթերցումը, Յոյնը շաբաթ մը յառաջ արդէն, բուն Չատիկ օրը⁷⁸:

Հայոց քաջածանօթ էր նաև Աւետարանիչներու ներկայացումը Ս. Գրքի չորս կենդանակերպ գաղաններով: Ս. Գրքի մէջ ասոնք զանազան յաջորդութեամբ կը տեսնենք⁷⁹, որ արեւմուտք մեծ դեր խաղացած է Աւետարանիչներու դասաւորումին համար: Չարմանալիօրէն Հայը անտեսած կ'երեւայ այս պարագան:

2. Առաքելական:

Ա. Գործք Առաքելաց: Առաքելական կոչումը գրքերու քով աւելի բարդ է դասաւորութեան խնդիրը: Կորնելի վկայութենէն «Տեսանել զոմանց ի սուրբ Աւետարանիս եւ զոմանց ի Գործս Առաքելոցն Երանելոյն Ղախասու մատենագրեալ, եւ իցեն որ ի Կաթողիկէս առաքելոցն առաւելագոյնս ճանաչին, այլ սրբոյն Պաւղոսի Չորեքուսանեմբք քրքովք⁸⁰...» կը հետեւեցնենք թէ այսպէս ըլլալու էր կարգը թարգմանութեան իսկ սկզբնաւորութեան: Գործք Առաքելոցը, որ բովանդակութեամբ պատմական շարունակութիւնն է Աւետարաններուն, հարկաւ պիտի դասուէր Աւետարաններէն ետք: Սակայն չեն պակտր զգալի բացառութիւններ.

1. Գործք Առաքելոցը Կաթողիկէ քրքերէն ետք.

Սերաստիայի Թ. 1 եւ 4 ձեռագիրները⁸¹, այսպէս է նաև Առաքելական կանոններու յունական բնագրին կարգը:

2. Պաւղոսեան քրքերէն ետք.

Եւթաղ⁸², Չեռնադրութիւն Եպիսկոպոսաց, Առաքել Սիւնեցի: Նոյնպէս կը դասուորէ նաև Սիւնայեան ձեռագիրը, Ե. եւ Չ.

⁷⁸ Գրքը ընթերցումն (յունարէն) Հոովմ 1880 եւ Վենետիկ 1833:
⁷⁹ Մարգ (= Մատթէոս), Ասիւծ (= Մարկոս), Եղ (= Ղուկաս), Արծիւ (= Յովհաննէս): Եղ կ'ընկնէ Ա. 10, 1. մարդ, 2. առիւծ, 3. եղն, 4. արծիւ: Ժ. 14, 1. եղն, 2. մարդ, 3. առիւծ, 4. արծիւ: Յայտնութիւն Դ. 7, 1. առիւծ, 2. զուարակ, 3. մարդ, 4. արծիւ:
⁸⁰ Կորնելի, Վենետիկ, էջ 5:
⁸¹ Թորքոմ արք. Գուշակեան. Յուցակ Հայ Չեռագրաց Ս. Նշանի վանոց ի Սերաստիա, Հանդէս Ամսօրեաց, 1922, էջ 466, 1924, էջ 118:
⁸² Հ. Ա. Վարդանեան, Մատենագրութիւնը Եւթաղ, էջ 24:

համարել, ուր անուշադրութեամբ ինկած պիտի ըլլայ Յուզայի թուղթը, այլապէս Հոովմ չէր կրնար ընդունիլ նմանօրինակ դաւանութիւն մը: Պետրոս Առաքեալի թղթերու տրուած նախապատուութիւնը կը վերադրենք այն իրողութեան, որ այս երկու դաւանութիւններն ալ կազմուած են լատինական բնագրի մը հետեւողութեամբ, որովհետեւ միայն արեւմուտք ընդհանրացած էր կաթողիկէ թղթերու դասաւորումը Առաքեալներու գլխաւորութեան վրայէն⁹⁴:

(Շարունակելի:)

Հ. Օ. ՍԵՔՐԵՒԱՅ

ՅՈՎՀՈՆՆԵՑ ԵՒ ԵՍՏՐԵՊԻՆԵՆ ԵՐՔԵՊՐՍԿՈՊՈՍ ՀԵՅՈՑ ԼՈՒՈՒՐ ԵՒ ԸՄԵՆԵՑՆ ԹՈՒՍԸՑ ԵՒ ՎԼԸԹԸՑ ԸՇԹԱՐՀԻ (1380—1415)

1. ԺԳ. դարու վերջերը մեծ թուով գաղթականներ ելան հայկական դաւաններէն եւ Փոքր Ասիոյ հայաբնակ քաղաքներէ: Անոնցմէ մեծ մաս մը ապաստանարան փնտոնեց Ղրիմ, որ Գենուացւոց տիրապետութեան տակ էր: Միւս մասը անցաւ Բալկան եւ տարածուեցաւ Մոլդաւիա, Բեսարաբիա եւ Գալիցիա. ուրիշ խօսքով «Վլախաց եւ Ռուսաց» աշխարհներու մէջ: Ղրիմի հայ Գաղութը, որ թուով աւելի մեծ էր, կազմակերպուած էր արդէն ԺԳ. դարու սկիզբը եկեղեցական վարչութեամբ: Միւս մասը, հաստատուած գլխաւորաբար Կամենիցի եւ Լվովի շրջակայքը, թէպէտ իբրեւ գաղութ ունեցաւ իր կենդրոնները Կամենից (1344) եւ Լվով (1356), թաղաւորական անանձնաշնորհումներով ձոխացած եւ սեպհական դատարաններով ինքնավար¹, բայց իբրեւ կրօնական համայնք չէր կազմակերպուած օրինաւոր առաջնորդով. կը կառավարուէր ինքնազուխ աւագերէցներով:

1363ին Կաֆացի Յակոբ եւ Ղազարի Փանոս վաճառականները Լվովի փայտափերտ հին եկեղեցին յանուն Ս. Աստուածածնի ի հիմանց կը կառուցանեն քարաշէն: Հիմնարկողներու մագաղաթեայ կտակագիրը², գրուած նոյն տարւոյն Օգոստոսի 30ին, կը սկսէր այսպէս. «Այս մեր կամաց եւ հաւատոյ գիր է Յակոբիս որդոյ Շահընշահին՝ բնական Կաֆացի, եւ Փանոսի որդոյ Ավրանի՝ բնական Ղազարիցի, որ տուաք զայս հաւատոյ գիրս, որ ուխտեցաք վասն սուրբ Աստուածածնին եւ շինեցաք ի Ղով քաղաքս. հայադաւան սուրբ Լուսաւորչին աւրինաւքն, հնազանդ կաթողիկէին եւ հայ եպիսկոպոսի եւ հայ տանուտրանցն...: Գրեցաւ գիրս ի թվ. Հայոց ՊԺԲ. յաւգոստոսի Լ. աւրն:

- Եւ Արրահամ ալագերէցս վկ.
- Եւ Ըորստագէս կրանաւորս վկ.
- Եւ Յոհաննէս արեղաս վկ.
- Եւ Քրիստոսատուր քահանայս վկ.
- Եւ պր. Իզատենի որդի Սարայս վկ. ...
- Եւ պր. Յակոբի որդի Նասրադինս վկ. ...
- Եւ պր. Թագվորի որդի Ուուուզպէս վկ. »:

Այս վկայողներու ցանկէն կը տեսնուի, որ Լվովի համայնքի գլուխն էր Արրահամ աւագերէց. չունէր եպիսկոպոս: Եկեղեցւոյն շինութիւնը գլուխ ելլելէն ետքը կ'երեւայ թէ Համայնքը կարեւոր զգացած է ունենալ իր եպիսկոպոսն եւ թեմական կազմակերպութիւնը:

Ինչպէս Մեսրոպ կաթողիկոսի 1364ին այս Գաղութին զրած Կոնդակէն³ կը տեսնուի, Միսի կաթողիկոսարանն ալ իր կարգին լուրջ խորհրդածութեան առարկայ ըրած էր այս թեմական կազմակերպութեան հարցը: Կաթողիկոսը կը գրէր. «Ես մեծապաշտանօք օր ըստ օրէ հայցէի յԱստուծոյ պատանել այր իմաստուն եւ հանճարեղ... կացուցանել ձեզ եպիսկոպոս եւ հոգեւոր առաջնորդ»:

2. Անակնկալ մը էր, երբ 1364ին Սոյ կաթողիկոսարանը ներկայացաւ Գրիգոր անուն անձ մը, իբրեւ թիկնածու Լվովի աթոռին, ուղարկուած անշուշտ նոյն քաղաքի հայ Տանուտներէ կարեւոր թղթերով: Անոր գալուստը սիրով կ'ողջունուի կաթողիկոսէն: «Գտաք, կը գրէ Կաթողիկոսը, գովելի եւ իմաստուն զարժանապատուեալ եւ զառաքելաշնորհ եպիսկոպոս զտէր Գրիգոր եկեալ առ մեզ. եւ օրհնեցաք ձեզ եպիսկոպոս եւ եղաք զինք ձեզ հովիւ եւ հոգեւոր առաջնորդ⁴»:

¹ Հ. Ղ. Ալիշան, Կամենից. Տարեգիրք Հայոց Լեհաստանի եւ Ռումանիոյ հաւատաւեայ յաւելուածովք, Վենետիկ 1896, էջ 4—8:
² Անդ, էջ 6:
³ Հ. Ղ. Ալիշան, Կամենից. Տարեգիրք Հայոց Լեհաստանի եւ Ռումանիոյ հաւատաւեայ յաւելուածովք, Վենետիկ 1896, էջ 4—8:
⁴ Անդ, էջ 6:

⁹⁴ Gregory, էջ 856, Gutjahr, էջ 393, Zahn Gesch., էջ 379:
¹ Հ. Մ. Բժշկեան, Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան, Վենետիկ 1830, էջ 86, 116:
² Անդ, էջ 104—105:

Նորընտիր առաջնորդին թեմը կը կազմէին Լվով, Վոլոդիմիր («Աւլատեմիր») եւ Լուցկա «Իւր սահմանեալ վիճակաւ»:

Ընտրութիւնը, ինչպէս յետոյ զգացուեցաւ, յաջող չէր: Գրիգորի ընթացքէն տրժգոհ մնացին նախ ինքն Մեսրոպ, ապա Կոստանդին եւ Թէոդորոս կաթողիկոսները, «զի առանց իր ձեռնադրողին հրամանաց յայլոց վիճակ կու ձեռնարկէր եւ ամբարտաւանութեամբ կու դնայր⁵»: Ազգաբարբութիւններ ըրին իրեն Մեսրոպ եւ Կոստանդին կաթողիկոսները: Չքմեղելու համար ինքզինքը 1374 յունուարին երեցաւ Կոստանդին կաթողիկոսի Դուռը: Իր ինքնաշատագովութիւնը կ'երեւայ թէ հաճեց կաթողիկոսին միտքը. վասն զի Կոստանդին իր Նախորդին տուած շրջաբերականը վերստին հաստատուով (1374, յունուար 15) կը գրէր. «Երեկ առ մեզ պատուելի արքեպիսկոպոս ձեր եւ մեր ըստ հոգոյ պարճանաց որդիս Տէր Գրիգորս ի հնազանդութիւն մերոյ սուրբ Աթոսոյս. զոր եւ մեք յոյժ սիրով եւ մեծաւ պատուով ընկալաք զինք որպէս զմեր քաջ սիրեցեալ որդի⁶»: Գրիգոր իր վերադարձի վրայ էր արդէն, երբ Կոստանդին ստըձացաւ իր տուած հաստատագրին վրայ: Կ'երեւայ այս միջոցին հասան իրեն Լեհաստանէն Գրիգոր եպիսկոպոսի մասին դանդաղի նոր թղթեր: Սուրհանդակ մը կը հետապնդէ Գրիգորը. կը հանդիպի իրեն ի Վահկայ եւ կ'առնէ ձեռքէն Մեսրոպ եւ Կոստանդին կաթողիկոսներու հաստատագրները: Եպիսկոպոսը կը զբոսէ հայ իշխանները կաթողիկոսին դէմ: Սա կը ստիպուի վերադարձնել թղթերը⁷: Բայց Գրիգոր հաղիւ հասած Լվով, կ'ընդունի կաթողիկոսէն բանադրանքի գիր:

3. Մինչ կը խորհէր Կոստանդին, «թէ որպէս ընալինջ արասցէ զնա այստի», կը գրէ Թէոդորոս կաթողիկոս, ահա «եկն տէր Յովհաննէս Պր. Նասրատնին որդին վասն եպիսկոպոսութեան այլոյ վիճակի: Չոր իբրեւ ետես զսա (Կոստանդին կաթողիկոս) յոյժ ուրախացաւ. եւ ձեռնադրեաց զտէր

⁵ Անդ, էջ 10:
⁶ Անդ, էջ 215:
⁷ Անդ էջ 10: «Իսկ յետ սակաւ ատուրց իմացաւ Տէր Կոստանդին զնորա անուղեայ գործերն... յէպ մարդ զհետ նորա մինչեւ ի Վահկայն եւ ետ անուղ ի նմանէ զշրջաբերականն եւ զամենայն գրեթեւ եւ զնա հերքեցին... զնաց յարեցաւ յիշխանսն եւ կաշտու ետ նոցա, որ եկին իշխանութեամբ զկաթողիկոս ի կամաց հանին եւ ասին զմա շրջաբերականն»:

Յովհաննէսը Լովիզ եւ ամենայն վերոյիշեալ թեմիդ եպիսկոպոս. եւ առաքեաց զալ առ ձեզ: Սակայն յետ ատուրց ինչ եհաս վաղջան մեր նախնոյն⁸» Կոստանդին կաթողիկոսի († 15 օգոստոս 1380): Ձեռնադրութիւնը տեղի ունեցած ըլլալու է 1380, մարտին:

Կոստանդին կաթողիկոսի շնորհած հաստատագիր Կոնդակը չէ հասած մեզի: Էջմիածնի թ. 1527 ձեռագրէն կ'իմանանք թէ նա նուէր ըրած է այս առթիւ նորընծային՝ Ներսէս Լամբրոնացւոյ Մեկնութիւնն Սաղաթաղապիւրը, զայս գիրքս որ է Սաղմոսին Մեկնիչ՝ մեծ ընծայ եւ լուսաւորիչ այսմ աշխարհի:

4. Յիշեալ ձեռագիրը ունի իր ծոցը երկու կարեւոր յիշատակագրութիւն, որոնք ոչ միայն կը հաստատեն Թէոդորոս կաթողիկոսի տողերու ճշգրտութիւնը, այլ եւ կը հազարէն Յովհաննէս արքեպիսկոպոսի անձին մասին կարեւոր տեղեկութիւններ. ասոնք են.

Թղ. 7ա. «Փառք...: Ի թվականիս Հայոց Պի՛՛. զնաց երջանիկն ի հայրս տէր Յոհաննէս ի մեծ դիտապետն Հայոց ի տէր Կոստընդին. եւ ձեռնադրեցաւ արքեպիսկոպոս ամենայն Ըոսաց եւ Աւլախաց աշխարհին: Եւ մեծաւ աշխատութեամբ եւ ծանր ծախիւք երբը զայս գիրքս որ է Սաղմոսին Մեկնիչ մեծ ընծայ եւ լուսաւորիչ այսմ աշխարհի: Որպէս սուրբն Գրիգոր որ երբը զնշ(խ)արք սուրբ Կարապետին եւ զԱթանազիոսեայ, սոյնպէս եւ տէրս մեր աստուածաբաւ տէր Յոհաննէս արքեպիսկոպոս երբը զմեծ գանձս զայս ի յիշատակ հոգոյ իւրոյ եւ ի լուսաւորութիւն մանկանց Միտնի: Արդ ողորմածն Աստուած յիշեցէ զպարոն Նասրատնին եւ զհեղահոգի տիկինն իւր զՆուրչայ խաթունն եւ հանկուցէ ընդ արդարս իւր զհոգիս նոցա, որ է ծնաւդք տէր Յոհանիսին. նա եւ զհարազատ եղբայրսն իւր զարբասէր կրօնաւորն զտէր Ավաք եւ զհեղահոգի քահանայն զԱւետիսն եւ զպարոն Ուլուպէյն հանդերձ ընտան(ե)օրն իւր...:

Թղ. 667բ. Փառք...: Ի թվականիս Հայոց Պի՛՛. կոչեցաւ ի մեծ դիտապետն Հայոց (դատարկ. ի Կոստընդնայ) տէր Յովհաննէսը իւր...:

⁸ Անդ, էջ 11: